

АНАЛІЗИ ТЕКСТІВ ВІЛЕНСЬКОГО ДОГОВОРУ 1656 РОКУ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Договір, укладений між Московською державою і Річчю Посполитою за посередництвом австрійського імператора в с. Немежі під Вільном 3 листопада 1656 р., був однією з найважливіших дипломатичних подій у Центрально-Східній Європі середини XVII ст. Сьогодні його значення в історичній науці вимірювалося як у широкій площині всесвітньої історії, так і у вузкому сенсі – історії України.

У тогочасній європейській політиці цей дипломатичний акт започаткував створення широкої коаліції кількох великих і потужних країн проти Шведського королівства. У кінцевому результаті це призвело до поразки кампанії Карла X Густава у Речі Посполитій і краху його балтійської політики, скерованої на перетворення Балтійського моря на внутрішнє шведське озеро. Річ Посполита і Москва, об'єднуючи свої сили проти Швеції, змушували її вести війну на два фронти одразу проти двох могутніх ворогів. Ще у грудні 1654 р. на відомому засіданні шведської державної ради у Стокгольмі деякі сенатори передбачали такий розвиток подій у разі нападу Карла X Густава на Річ Посполиту. Наприкінці квітня 1656 р. такі передбачення збулися в результаті підписання перемир'я у Москві між Олексієм Михайловичем і послом від Яна Казимира оршанським маршалком Петром Галінським. На початку липня 1656 р. це перемир'я було підтвержене польським королем у присутності російського посла Федора Зикова у щойно відвойованій від шведів Варшаві. Віленський договір, укладений через півроку, зміцнював такий союз проти Швеції.

Австрійський імператор Фердинанд III не випадково так наполегливо підтримував Яна Казимира у його прагненні розв'язати кризу в Речі Посполитій, що виникла в результаті

нападу Карла X Густава. Французька дипломатія, апелюючи до вражаючих завоювань Густава Адольфа в Австрії та німецьких князівствах під час Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., всіляко намагалася спровадити шведську армію проти Габсбурзької імперії. Ця небезпека, з якою Австрія мусила рахуватися, не давала можливості Фердинандові III надати свої війська на підтримку польського короля. Однак це можна було зробити, сформувавши насамперед широку коаліцію проти Швеції і заручившись підтримкою нових союзників у війні з Карлом Густавом. Основу такої коаліції, у розрахунках австрійського двору, мав скласти військовий союз Олексія Михайловича з Яном Казимиром. Отож уже 1 грудня 1656 р., лише через місяць після укладення Віленського договору, між Річчю Посполитою і Габсбурзькою імперією було укладено договір, згідно з яким австрійські війська повинні були виступити з Сілезії на територію Корони Польської. У травні 1657 р. віденський двір виконав умови цього договору, наказавши своїм військам перейти польсько-австрійський кордон і виступити до Кракова.

Данський король Фредерік III спостерігав за цими тенденціями у міжнародних відносинах з надзвичайним інтересом. Переборюючи велику спокусу повернути втрачені території після невдалої війни зі Швецією та укладеного в 1645 р. шведсько-данського миру в Бремсебро, Данія прагнула також заручитися підтримкою союзників у разі початку нової війни зі Швецією. Від Австрії, Речі Посполитої і Москви Фредерік III вимагав завірених дипломатичними угодами гарантій щодо їхнього одночасного наступу на Карла X у разі, якби останній здійснив напад на Данію. Договори, укладені Річчю Посполитою під Вільном і у Відні, війна Росії зі Швецією і збройний виступ Австрії на підтримку польського короля мали, без сумніву, вирішальне значення для оголошення Данією війни Карлові X у червні 1657 р. Відомим фактом є той, що після цього нападу Фредеріка III шведські війська покинули свого союзника семигородського князя Юрія II Ракоція наодинці з коронним та австрійським військом, повернувши свою зброю проти Данії.

Такою є узагальнююча картина того вирішального впливу, який Віленський договір мав для визначення східноєвропейської політики в епоху політичної кризи середини XVII ст.

Для історії України процес примирення, що відбувався між Річчю Посполитою і Москвою, також мав особливе значення. Насамперед згадаймо той важливий факт, що у 1654 р. Богдан Хмельницький здійснив акт підданства Олексієві Михайловичу в надії укладення мілітарного союзу проти Яна Казимира й залучення Москви до українсько-польської війни, яка на той час велася вже шість виснажливих років. Головною політичною метою української старшини було приєднання західноукраїнських територій до адміністративно-територіального устрою Війська Запорозького. При цьому ідеологія, на яку опиралися український гетьман та його дорадники, сягала своїм корінням в епоху київських князів, коли «[...] кордон князівства Руського був по Віслу ріку, аж до угорського кордону», – як писав Богдан Хмельницький в одному зі своїх листів¹. Отож процес примирення між Росією і Річчю Посполитою ставив під велику загрозу здійснення цього головного стратегічного плану, якого дотримувалися українські політики протягом всієї епохи Хмельниччини.

Намагаючись знайти вихід з цієї ситуації, гетьман здійснював українську політику в двох головних напрямках. По-перше, намагаючись у 1656 р. зірвати московсько-польські переговори, початок яких неухильно наближався, він усіма способами переконував Олексія Михайловича не укладати договору з Яном Казимиром. При цьому гетьман наголошував на облудності запевнень польсько-литовських політиків, які шукали виходу зі своєї шведської руїни, щодо їхнього дійсного бажання примиритися з Росією. По-друге, Україна розгорнула альтернативну дипломатичну діяльність, заручаючись підтримкою для своїх антипольських планів у відносинах з Семигородським князівством і Швецією. У вересні 1656 р., саме тоді, коли на Віленській комісії вже велися засідання між польсько-литовськими та московськими великими послами, в Семигороді було підписано союзний договір між Юрієм II Ракоцієм і українськими повноваж-

ними послами Іваном Ковалевським та Іваном Грушею. Договір цей було ратифіковано Богданом Хмельницьким у Чигирині в присутності трансільванського посла у жовтні того самого року. Крім того, 6 грудня 1656 р. у Радноті у відповідь на підписання Віленського миру шведський король та семигородський князь також уклали взаємний договір. Цей процес, як відомо, завершився семигородською війною в Короні Польській, яка розпочалася у січні 1657 р., приєднанням до цієї акції військ на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем і об'єднанням семигородсько-української армії зі шведським королем.

Таким чином, процес примирення між Москвою і Річчю Посполитою розвивав дипломатію не лише тих країн, які організовували широку коаліцію проти Швеції, а й змушував здійснювати активну діяльність і союзників Карла X Густава. До останньої у той час належала й Україна.

* * *

Вивчаючи оригінали та списки Віленського договору, дослідник зустрічає чимало перепон, які виразно помітні під час історіографічного та джерелознавчого аналізу самої угоди. Пов'язано це з великою кількістю письмових проектів цього дипломатичного акту, що вироблялися під час дискусій, зокрема на останній стадії переговорів, себто на семи засіданнях – 19, 20, 24, 26, 30 жовтня, 2 і 3 листопада 1656 р. Отож у цій статті хотілося б звернутися до аналізу публікацій Віленського договору в науковій літературі, видання тих його варіантів, що з'явилися на останніх засіданнях роботи комісії, а також звернути увагу на те, як історики інтерпретували складну процедуру підписання договору від 3 листопада.

Як щойно згадувалося, окрім списків кількох оригіналів самого договору, переданих сторонами одна одній на Віленській комісії, у суспільстві набували поширення також і ті чернеткові матеріали, які слугували послам за підставу для вироблення остаточних умов перемир'я. Зважаючи на чернетки угоди, що напружувалися послами під час дискусій під Вільном сьогодні досить важко простежити саму процедуру укладення тексту пе-

ремир'я. «[...] що одна сесія укладала, те інша порушувала», – описували комісари атмосферу, яка панувала на останніх засіданнях, у листі від 7 листопада, уже після укладення договору². Для дослідника цієї проблематики справу ускладнює також і той факт, що оригінали договору існували у кількох примірниках, які кожна зі сторін, завіряючи своїми підписами, передавала іншій. У цілому аналіз історіографії цього питання засвідчує, які складні проблеми доводилося розв'язувати історикам, коли йшлося про розгляд різних списків цієї угоди.

Варіанти договору, укладеного під Вільном, що потрапили до польських архівів з самої комісії або дійшли до Яна Казимира з неофіційних джерел, почали публікуватися ще у XVII ст. – спочатку з інформативною метою, а пізніше в історичних творах. Про це знаходимо відомість у тогочасній брошурі, надрукованій, мабуть, у 1657 р. У ній, окрім інших документів, було видруковано договір, завірений підписами польсько-литовських комісарів³.

У своєму відомому творі, виданому у 1688 р., польський історик і учасник бойових дій коронної армії у 1650-х роках Веспасіан Коховський, який послуговувався списком Віленського договору з рукопису прусського шляхтича Павла Коноядзького, наводив статті московсько-польського примирення. Однак Коховський зізнавався, що оригіналу цього документа він не бачив, через що утримувався від глибших висновків або, як він писав, «[...] від багатослівності в непевних речах [...]»⁴. Такі його застереження дійсно були доречними, оскільки публіковані ним пункти угоди були дуже неточними. Насамперед Коховський подавав неправильну дату укладення Віленського договору, визначаючи цей день, згідно з доступним йому джерелом, на 5 листопада 1656 р. Окрім того, ті статті примирення, що їх автор перелічував у загальних рисах, здебільшого були неповними або не відповідали дійсним домовленостям між великими посольствами Речі Посполитої та Московської держави. Коховський, наприклад, нічого не згадував про таку підставову вимогу російських послів, як обрання царя на Польсько-Литовське королівство. Натомість він писав, нібито Янові Казимиру було обіцяно рес-

титуцію земель у Лівонії та Естонії, що також не відповідало дійсності. І, врешті, серед підписів польсько-литовських комісарів, наведених Коховським, немає згадки про віленського біскуп-па номіната Яна Довгялу Завішу, найголовнішого представника від Великого князівства Литовського на переговорах.

Українські літописці також відводили певне місце у своїх творах віленським домовленостям. Самійло Величко, наприклад, зазначав, що самі ці переговори Ян Казимир проводив для того, щоб Велике князівство Литовське не від'єдналося від Корони Польської. У цьому літописі автор наводив вісім пунктів угоди зі списку, який, щоправда, не відповідав реальному змістові статей, прийнятих під Вільном⁵. У переліку пунктів Віленського договору, які літописець наводив у своєму творі, згадано, наприклад, що цар нібито брав зобов'язання перед польським королем втихомирити козаків, віддавши їх «[...] у послушенство Короні Польській, і щоб бунтів уже вони не починали»⁶. Проте, як знаємо, питання повернення України до складу Корони Польської голова московського посольства відмовився обговорювати.

Документ, поданий у брошурі у 1657 р., майже повністю збігається з іншим друком, зробленим у середині XVIII ст. Йдеться про текст Віленського договору, вміщений у праці Лаврентія Рудавського⁷. Єдина істотна відмінність між публікаціями у цій історичній праці та брошурі XVII ст. полягає в тому, що в останній перекладач не подав російських титулів великих послів і царя⁸.

Порівнюючи впливи публікацій договору, здійснених Коховським і Рудавським, на польську історичну науку середини XIX – початку XX ст., можемо відзначити, що текст, наведений Рудавським, мав набагато більше поширення в історіографії. Причиною цього було не лише те, що Коховський перелічував пункти договору фрагментарно, до того ж використовуючи сумнівне джерело. Річ також і в тім, що на польських істориків того часу великий вплив мали видання перекладів польською мовою Коховського і Рудавського з латинської, опубліковані у 1840-х – 1850-х роках. Польський переклад Коховського, зроблений невідомим автором наприкінці XVII ст. або у XVIII ст., не брав до

уваги події від середини 1656 р. до початку 1657 р., з описом Віленського договору включно⁹. Переклад же праці Рудацького, здійснений Володимиром Спасовичем, дотримувався стандартів історичної науки, які існували у середині XIX ст., і подібних купюр у ньому не було. Договір, укладений під Вільном, у цьому тексті наводився повністю¹⁰.

У 1742 р. у Лондоні було також видано один із листів за підписом голови польсько-литовського посольства Яна Казимира Красінського та його чотирьох товаришів від 7 листопада 1656 р., у якому комісари, перелічуючи умови укладеного миру, повідомляли про завершення переговорів¹¹. Десь наприкінці 1656 р. – після завершення Віленської комісії – документ цей було переслано англійськими агентами державного секретаря Джона Турло до Англії. У цьому листі комісари не згадували про прийняту постанову стосовно елекції Олексія Михайловича на королівство. Це було, мабуть, викликано тим, що польсько-литовські послани не були впевнені, чи цей документ по дорозі не потрапить у руки ворога. Автори листа лише зазначали, що у Речі Посполитій має бути скликаний сейм, про час і місце якого король повідомить царя для відправки московських послів на його засідання. На цьому сеймі, писали комісари, вестимуться переговори про «найголовнішу справу». До скликання сейму землі, що були захоплені Москвою, згідно з домовленістю під Вільном, залишаться у її володінні до нової комісії. Отже, ми бачимо, що цей лист інформував лише про дві головні справи, про які йшлося на переговорах, – скликання сейму і територіальні реституції у Великому князівстві Литовському. Об'єднання військ проти шведського короля тут замовчувалося, як і не згадувалося також про припинення військових дій між Річчю Посполитою і російськими та українськими військами.

Перше наукове видання оригіналу, переданого польсько-литовськими послани для московських, з перекладом російською мовою, узятим зі статейного списку Одоєвського, здійснив архівіст Олексій Малиновський у 1828 р. Цю публікацію російський історик ілюстрував факсимільними відтвореннями автографів Яна Казимира Красінського та інших комісарів¹². Оригі-

нал, з якого робився цей друк, зберігався у теперішньому Російському державному архіві давніх актів у Москві до 1952 р., коли його було передано до Міністерства закордонних справ СРСР. У самій архівній справі, де колись перебував документ, сьогодні зберігається лише переклад тексту договору, виписаний зі статейного списку Одоєвського з книги польських справ Посольського приказу № 88¹³.

Через п'ять років той самий Олексій Малиновський ще раз видрукував польський текст Віленського договору з паралельним російським перекладом зі статейного списку. Ця публікація з'явилася в додатках до його статті про дослідження ідеї вибору царя на польський престол у відносинах між Московською державою і Річчю Посполитою¹⁴.

У період між цими двома публікаціями переклад зі статейного списку було ще раз видрукувано у 1830 р. у «Повному зібранні законів Російської імперії»¹⁵.

У 1859 р. з'явилося друком видання тексту Віленського договору, яке мало надзвичайно великий вплив на вивчення цієї проблематики у європейській історіографії, передусім, у польській та австрійській. У збірнику документів, укладених о. Августином Тайнером, публікувалася копія договору з ватиканського архіву, переслана папським нунцієм до Рима (ішлося, мабуть, про польського, а не австрійського нунція, бо документ публікувався з фонду «Nunziatura di Polonia»)¹⁶.

На непослідовність деяких пунктів, що трапляються у різних списках Віленського договору стосовно України, дослідники звертали увагу ще в середині XIX ст. Одним з перших тут був Антоній Валевський. Дослідник підкреслював, що протягом віленських дискусій вироблялося декілька варіантів договору, які коригувалися залежно від того, які пункти приймалися московською або польсько-литовською сторонами, а які відкидалися. Історик стверджував, що Віленська угода була підписана царськими послами і польсько-литовськими комісарами, однак посередники від підпису відмовилися «[...] з причини проекту елекції царя [...]». Отже, вважав дослідник, у наявності було декілька актів цієї угоди. Красінський вручив Алегретті й Лорбахові

польський акт, що його було передано московським послам. Московський же текст, також через австрійських посередників, віддали на руки польсько-литовських комісарів.

Від себе додамо, що ці відомості підтверджуються пізнішими свідченнями одного з комісарів, який був на переговорах під Вільном, Кипріяна Павла Бжостовського. Під час його зустрічі з російським послом до польського короля Климентієм Ієвлевим, що відбулася у Бресті 6 (16) квітня 1657 р., він зазначав: «[...] як у нас був договір на комісії з великими і повноважними послами, погодилися на тому, щоб бути великому государю, його царській величності, на Короні Польській і записами, підписавшись, розмінялися»¹⁷. Причому з контексту його свідчення видно, що обмін документами відбувався лише між польсько-литовськими та московськими послами.

А.Валевський порівнював два списки Віленського договору з ватиканського і віденського архівів. На основі цього порівняння віденський документ він вважав сумнівним щодо автентичності, пояснюючи, що «[...] цей протокол був одним із тих, які містили в собі неодноразові бажання поляків і на які росіяни то давали згоду, то потім знову верталися»¹⁸. Документ з ватиканського архіву, друкований у 1859 р. у збірці А. Тайнера, історик оцінював як достовірніший, хоч він також не був позбавлений неточностей, зокрема у титулах. Річ у тому, що в публікації Тайнера текст Віленського договору за підписом Одоєвського та його товаришів, що мав починатися з царських титулів Олексія Михайловича, починається натомість з імператорських титулів Фердинанда III. Через це історик вважав підписи московських послів замість польсько-литовських у цьому виданні текстологічною помилкою¹⁹.

Окрім того, цей історик помітив відмінності у різних списках договору щодо українського питання. Основна різниця у формулюваннях статей, згідно з Валевським, полягала в тому, що у віденському списку була наявна умова схилити козаків до попереднього підданства Янові Казимиру («*Cosacos ad Regem Poloniae reducendi*»). Не вважаючи, що московське посольство могло на це погодитися, дослідник відкидав також і можливість

свідомої фальсифікації договору для віденського двору з боку польського короля або підканцлера Андрія Тшебіцького, великих прихильників Австрії, з метою вироблення у Фердинанда III твердішої політики щодо козаків. «Через це вважаю, що цей [віденський] протокол був одним із тих, які містили бажання поляків [про Україну], що повторювалися декілька разів [...]», – писав Валевський. Історик висловлював припущення, що в текст того списку угоди, де згадувалися козаки, закралася звичайна помилка. У цьому джерелі нібито малися на увазі зобов'язання Москви стримувати Військо Запорозьке від виступу проти Яна Казимира, себто насправді у документі мало бути написано: «*Cosacos a d v e r s u s Regem Poloniae reducendi*»²⁰. Важливість цих міркувань, хоч і надмірно гіпотетичних, полягає в тому, що в європейській історичній науці вперше було порушено питання про необхідність джерелознавчого порівняння різних списків Віленського договору та вивчення їхньої автентичності.

Іншим істориком, який, окрім А. Валевського, писав свою працю переважно на австрійських джерелах, був Альфред Прібрам. У стислому спеціальному дослідженні, присвяченому посередництву Австрії у польсько-московських переговорах за 1654–1660 рр., він не спинявся детальніше на самій процедурі підписання договору. Однак, незважаючи на це, його вплив на вивчення цієї теми у дальшій історіографії був настільки великий, що обійти мовчанкою цю працю неможливо. Для Прібрама як для представника австрійської історіографії було природно, що під час характеристики перемир'я від 3 листопада (на основі публікацій у творах Рудавського, Коховського та документа зі збірки Тайнера) головну увагу в підсумках Віленської комісії він акцентував на значенні питання щодо елекції московського царя на польський престол для політики Фердинанда III. При цьому він зупинявся на ймовірних політичних наслідках для Австрії у разі успішного здійснення цього проекту²¹.

Докладні коментарі на висловлювання Величка про те, що у Віленському договорі було прийнято постанову повернути Україну до Корони Польської, висловлював також Микола Костомаров. У своїй монографії історик писав, що тут ішлося не

про статтю договору, що справді була прийнята під Вільном, а лише про те, що «[...] така думка панувала в Україні»²².

В останній чверті XIX ст. у Санкт-Петербурзі було здійснене ще одне видання документа з російського архіву, який подавався як Віленський договір. Це джерело друкувалося як складова частина архівної справи зі статейним списком російського посла до Чигириня Аврама Лопухіна. Насправді це була копія одного з проектів договору, переданого Богданові Хмельницькому з Польщі²³.

Багато місця текстологічному аналізу Віленського договору присвятив у ґрунтовній статті польський історик Мечислав Гавлік. Однак при зіставленні пунктів договору він допустився кількох неточностей, причина яких крилася у тому, що за основу порівняльного аналізу історик взяв недостовірні списки угоди²⁴. По-перше, автор змішував в один документ проект Віленського договору, який подавався польсько-литовськими комісарами для московських послів, і сам договір. Обидва ці джерела, якими він користувався, було занесено у послідовності один за одним до Тек Нарушевича. Проте тут чітко видно, що ці два різні документи були переслані в одному листі кимось із комісарів до невідомого адресата з відповідним коментарем²⁵. По-друге, за основу тексту договору для свого аналізу автор взяв проект (точніше польсько-литовські відповіді на московські пропозиції від 14 (24) жовтня), який обговорювався на засіданні комісії 16 (26) жовтня 1656 р. і був вручений Одоєвському наступного дня у письмовій формі. Використовуючи це джерело і хибно класифікуючи його, як «[...] pełny text aktu tego ze strony polskiej i gosyjskiej [...]», М. Гавлік посилався на видання «Собрания государственных грамот и договоров»²⁶. Однак незрозумілим залишається, чому історик не використав документ № 4 з цього самого видання – публікацію оригінального тексту Віленського договору за підписом польсько-литовських комісарів²⁷. Адже цей документ він вважав за автентичний з польсько-литовського боку, оскільки оцінював дату, яка у списку з Тек Нарушевича хибно визначена 3 грудня 1656 р., як одне зі свідчень того, що день 3 листопада не завжди одностайний у джерелах для укла-

дення угоди. До речі, іншим аргументом для такого висновку він подав той факт, що згаданий проект із «Собрания государственных грамот и договоров» датується 17 жовтня, плутаючи при цьому не лише автентичність джерела, а й старий і новий стилі²⁸. Цей недогляд і непослідовність у використанні джерел призвели до того, що у своїй статті автор піддав аналізу проект Віленського договору, переданий московським послам 17 (27) жовтня 1656 р. і датований тим самим днем, видавши його за остаточний документ польсько-московського з'їзду.

У 1911 р. обширні витяги зі списку Віленської угоди, що зберігається у віденському архіві, опублікував у Львові український історик Мирон Кордуба²⁹. Це був той самий документ, яким користувався Антоній Валевський під час праці над монографією у 60-х роках ХІХ ст. Однак, згідно з принципом публікації джерел, якого дотримувався Кордуба у своєму збірнику, витяги ці стосувалися лише домовленостей про Україну. Отож виданий у фрагментах документ не давав повного уявлення про ситуацію, що склалася у Центрально-Східній Європі в цілому. Окрім того, докладніший аналіз цього джерела засвідчує, що тут ми маємо справу з одним із проектів угоди, який подавався польсько-литовськими послами для московських. У ХVІІ ст. цей проект було видрукувано у згаданій брошурі (поряд з достовірним текстом) на основі документів, перехоплених у шведського солдата³⁰.

У польській історіографії першу наукову публікацію списків Віленського договору за підписами польсько-литовських і російських послів, здійснив на початку ХХ ст. Людвік Кубаля з копіаріїв книг з архіву бібліотеки Чарторийських у Кракові³¹. Відтоді ці тексти у польській науці у такому цілісному вигляді не перевидавалися. Л.Кубаля згадував виявлені ним у краківських та львівських рукописах списки договору (хоч і не диференціював їх за ступенем вірогідності), а також деякі відомі на той час його друки³². Аналізуючи списки, дослідник підкреслював, що остаточна версія Віленського договору була готова у трьох ідентичних актах – один за підписом посередників від імператора, що його отримали як польсько-литовські, так і московські

посли; другий за підписом Красінського та комісарів, які віддали документ на руки Одоєвському; і третій за підписом московських послів, переданий польсько-литовським комісарам³³.

В українській історіографії процедурі підписання Віленського договору деяку увагу присвятив Михайло Грушевський. Історик чітко відрізняв проекти договору, що дискутувалися на переговорах, від самої угоди. Він, зокрема, вважав, що текст, привезений українськими послами до Чигирин, саме й був таким польським проектом. Цей документ «[...] був відкинений московською стороною, як московський – польською [...]», – писав дослідник³⁴. У січні 1657 р. такий текст отримав Аврам Лопухін, який приїжджав у посольстві від Олексія Михайловича до Чигирин³⁵. Михайло Грушевський аналізував умову про білоцерківську лінію як кордон між Коронаю Польською та Військом Запорозьким переважно на основі польських «концептів» про Україну, друкованих Людвіком Кубалею, що формувалися у дискусіях з московськими послами під Вільном³⁶. Однак дослідник не вважав, що Одоєвський міг прийняти цю вимогу Красінського³⁷.

Незважаючи на досить критичну оцінку М. Грушевським цього джерела, історик все ж перебільшував його достовірність в одному пункті, а саме: він не відкидав можливості, що документ, привезений Лопухіним до Москви, міг бути таємним договором між Росією і Річчю Посполитою³⁸. Однак з великою імовірністю можна вважати, що такий таємний договір під Вільном не укладався. Можна лише говорити про додаткові усні домовленості між російськими та польсько-литовськими послами про повернення литовських земель ще до сейму, але ці домовленості не були таємними.

Незалежно від цього, оцінки М. Грушевського мали велике значення для науки і впливали на далішні теоретичні узагальнення з цієї складної і заплутаної теми.

У 1950-х роках у польській історичній науці процедуру підписання Віленської угоди слідом за М. Гавліком та Л. Кубалею розглядав Збігнев Вуйцік. Автор, зокрема, зазначав, що трактат було списано в чотирьох оригінальних актах – у двох за підписом посередників імператора, де не згадувалося про елекцію ца-

ря, і по одному за підписами з польсько-литовського боку для московських послів і з московського – для Яна Казимира³⁹. На додаток до переліку списків договору, наведеного Л.Кубалею з краківських рукописних збірок та друків XVII–XVIII ст., З.Вуйцік згадував ще про два списки з варшавських «*Silva rerum*»⁴⁰.

Публікації тексту, укладеного під Вільном, а також докладний перелік його копій, що зберігаються в архівах Варшави та Кракова, подавав у 1977 р. у додатках до своєї дисертації канадський історик польського походження Андрій Пернал⁴¹. Дослідник стверджував, що Віленський договір було укладено в чотирьох примірниках – по одному за підписами польсько-литовських та московських послів, якими вони обмінялися, і ще два за підписами австрійських посередників, кожен з яких було передано на руки Красінського та Одоєвського. В останніх двох текстах, як зазначав автор під явним впливом Л.Кубалі, не було згадок про елекцію царя на польський престол⁴². У цих додатках А.Пернал переказував зміст угоди і стисло її резюмував, умовно поділивши на 14 пунктів.

Відзначимо тут істотні розбіжності Л.Кубалі, З.Вуйціка та А.Пернала з висновками А.Валевського щодо підписів австрійських посередників під текстом договору. Останній, нагадаємо, писав, що Алегретті й Лорбах взагалі відмовилися підписувати документи, в яких було порушено справу елекції царя на Польсько-Литовське королівство. До нотатки Л.Кубалі про те, що австрійці завірили документ своїми підписами, додано авторський коментар: «*bez wzmianki o elekcyi*»⁴³. Проте документ, на який посилався історик, насправді згадував про елекцію царя на королівство. Це був один зі списків договору у краківському копії⁴⁴. І навіть більше, з цього джерела видно, що, незважаючи на підпис Алегретті й Лорбаха, текст все ж писався від імені польсько-литовських комісарів. На нашу думку, підписи австрійських посередників (до того ж зі згадками про місця для їхніх печаток) у цій копії поставлено помилково замість Красінського та його товаришів. Тому слід, мабуть, прийняти твердження Валевського, що під Вільном австрійці відмовилися скріпити підписами договір, який декларував обрання Олексія Ми-

хайловича на королівство *vivente rege*. Остаточне світло на автентичність цього джерела за підписом і польсько-литовських, і австрійських послів можуть пролити пошуки такого оригіналу у віденському архіві. Однак на сьогодні такі пошуки, що проводили у XIX–XX ст. Антоній Валецький, Альфред Прібрам, Мирон Кордуба, Іскра Шварц, Криштоф Аугустинович та інші історики, які вивчали цю тему й працювали з австрійськими архівними матеріалами, поки що не дали якогось результату.

На великій кількості варіантів проекту Віленського договору, складених російськими та польсько-литовськими послами під час дискусій на комісії, у 1990-х роках наголошував Лев Заборовський. Історик підкреслював, що вже після Віленських переговорів ці списки використовувалися політиками Речі Посполитої для впливу не тільки на Богдана Хмельницького, а й на суспільство Великого князівства Литовського в цілому⁴⁵.

На відміну від польських істориків, Дмитро Іванов у своєму спеціальному дослідженні не згадував про ті особливості процедури укладення договору, що виникали під Вільном у зв'язку з обміном оригіналами між різними сторонами. Проте дослідник ретельно аналізував останні зустрічі між московськими та польсько-литовськими послами, на яких вироблялися остаточні статті домовленостей про перемир'я між Росією і Річчю Посполитою. Розбираючи текст угоди критично, історик називав його за тогочасною термінологією «запиской об отстрочке». Йшлося тут, звичайно, про перенесення терміну елекції Олексія Михайловича на Польсько-Литовське королівство до скликання сейму. І оскільки на Віленській комісії точна дата цього сейму не обумовлювалася, то саме перемир'я також продовжувалося на невизначений період. У цьому, на думку дослідника, були зацікавлені і Олексій Михайлович, і Ян Казимир, які обоє у той час вели бойові дії зі Швецією⁴⁶.

Про велику кількість проектів Віленського договору, які в остаточному результаті не були прийняті, писав також Борис Флоря⁴⁷. У 2007 р., у зв'язку з цілісним виданням російського статейного списку у збірнику документів, присвяченому міжнародній дипломатії у Європі у середині XVII ст., з'явилася ще

одна публікація тексту Віленського договору, здійснена цим істориком. Ідеться про варіант угоди, який Одоєвський та його товариші передали польсько-литовським комісарам зі своїми підписами. Переклад же «[...] с польского писма з записи, какову дали государевым великим послом польские комисары [...]», який використовувався у трьох згаданих публікаціях 1828–1832 рр., історик згадав у реґесті, наголосивши, що істотних відмінностей у цих текстах немає⁴⁸.

У тому самому збірнику документів австрійські дослідни- ки Іскра Шварц і Криштоф Аугустинович видрукували текст проекту договору з віденського архіву⁴⁹. Це є те саме джерело, витяги з якого були наведені М.Кордубою у 1911 р. Проте в контексті інших матеріалів, опублікованих у цьому важливому збірнику, документ слугує важливим доповненням до вивчення Віленських переговорів.

Великий вплив М.Грушевського на вивчення процедури підписання Віленської угоди, а також співставлення копій дого- вору зі списками оригіналів простежується в останніх працях українського дослідника Володимира Газіна. Історик, зокрема, стверджував, що до Чигирини було привезено «[...] польський проект договору, відхилений московськими делегатами»⁵⁰. При цьому В.Газін не відкидав припущення М. Грушевського, «[...] що це міг бути і затверджений текст таємних домовленостей між Москвою і Польщею»⁵¹.

* * *

Отже, на основі цього огляду історіографії та характери- стики опублікованих джерел бачимо, наскільки заплутаною і складною є тема вивчення тексту договору. Проблемним є ви- значення точних оригіналів, яких під Вільном було складено щонайменше два примірники. Справу сильно ускладнюють чис- ленні проекти або чернетки, що використовувалися польсько- литовськими і російськими послами під час дискусій. Про вели- кий інтерес до віленських домовленостей між Річчю Посполи- тою і Москвою свідчить той факт, що Віленський договір було опубліковано в окремій брошурі майже одразу після його укла-

дення. Агенти різних країн пересилали тексти угоди своїм урядам також у найближчі місяць-два після підписання перемир'я. У випадку з Англією ми бачили це на основі публікації паперів Джона Турло, здійсненої у 1742 р. Стосовно Швеції, то можна зазначити, що, перебуваючи в Ризі, Магнус де ля Гардє знав про пункти договору, укладеного під Вільном, уже в середині листопада ст. ст. 1656 р.: 14 (24) листопада він пересилав ці відомості до Стокгольма. Приблизно у той самий час новини зі статтями польсько-російського договору дійшли також до Карла X Густава, який перебував у Королівській Пруссії. 2 (12) грудня 1656 р. він уже передавав цю інформацію до Ріксроду⁵².

У XVII–XVIII ст. до тексту Віленського договору часто зверталися літописці та історики Веспасіан Коховський, Самійло Величко, Лаврентій Рудавський та інші. З-поміж цих трьох хроністів останній наводив найточніший до оригіналу текст угоди.

Наукові публікації оригіналів Віленського договору почали з'являтися у 1820-х – 1830-х роках у російській науці. Ці видання були продовжені у середині XIX – на початку XX ст. друками з ватиканського, віденського і краківського архівів. На початку XXI ст. документи Віленської комісії були ще раз видані з московського архіву, а проект цієї угоди – з віденського.

¹ Документи Богдана Хмельницького / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – Док. 380. – С. 502. Про історичні погляди Богдана Хмельницького та літописців XVII ст. у питанні окреслення території України див.: Шевченко Ф.П. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. пр. – К., 1995. – С. 103–104 (передрук з вид.: Український історичний журнал. – 1970. – С. 126–132); Velychenko Stephen. The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers between 1648 and 1657. – PhD: University of London, 1980. – P. 193, 201–203, 214–215; Sysyn Frank. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1986. – № 3/4. – P. 406–407.

² Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch. – London, 1742. – Vol. V: (1656). – P. 528 («In aliquot enim sessionibus, præsertim 24, 26, 30, 31 Octobris, 2 Novembris, novæ semper a Moschis inducebantur materiæ, & quod una sessio conclusit, altera expugnavit»). Список того самого листа комісарів, але без цієї важливої щидули див.: Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – БЧ). – Од. зб. 149/IV. – Арк. 571–572.

³ Literæ Una cum Protocollo Commissariorum Plenipotentium Regis Poloniæ super Tractatu, qui Mediatoribus Sac[ræ] Cæs[aræ] Majest[atis] Ferdinandi III. Legatis Alegretti ab Alegrettis & Johannis Theodori de Lorbach, cum Moschorum Czari Commissariis Plenipotentibus, habitus & conclusus est Vilnæ in Magno Ducatu Lithuanie d[ie] 3. Novembris, Anno 1656. interceptæ a milite Suecico & e Polonico in Latinum Idioma translata. – [S. l., s. a.] – P. 13–15.

⁴ Kochowski Vespasiano. Annalium Poloniae climacter secundus. Bella Sueticum, Transylvanicum, Moschouticum, aliasque gestas ab Anno 1655 ad Annum 1661 innclusiue continens. – Cracoviae, 1688. – P. 179.

⁵ Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 196–197.

⁶ Там само. – С. 197.

⁷ Rudawski Lavrentio Ioanne. Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Oliviensem usque. – Varsoviae; Lipsiae, 1755. – P. 282–284.

⁸ «Ніс Titulus magni Ducis moschoviæ, ejusdem Commissariorum, officiorumque eorundem ruthenico idiomate expressus», – читаємо його коментар (Literæ Una cum Protocollo Commissariorum Plenipotentium Regis Poloniæ super Tractatu... – P. 13). У Рудавського (с. 283) московські титули подано повністю.

⁹ «Tu autor (себто перекладач Коховського. – Я. Ф.) opuściwszy niektóre zdążenia roku 1656go, i początek r. 1657, tak dalej rzecz prowadzi», – подавав свій коментар з цього приводу видавець Коховського (Historya panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego / Przez społcz. t[ł]óm. w skróceniu przełoż.; wyd. Edward Raczyński. – 2-ie wyd. – Poznań, 1859. – Т. 1. – S. 293. У попередньому виданні це місце див.: Historya panowania Jana Kazimierza przez neznanego autora / Wyd. z rękop. Edward Raczyński. – Poznań, 1840. – Т. 1. – S. 308).

¹⁰ Rudawski Wawrzyniec Jan. Historja polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego / Przełoż. Włodzimierz Spasowicz. – Petersburg; Mohylew, 1855. – Т. 1. – S. 163–165.

¹¹ Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. V. – P. 528–529. Див.: БЧ. – Од. зб. 149/IV. – Арк. 571–572.

¹² Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной Коллегии иностранных дел. – М., 1828. – Ч. 4. – Док. 4. – С. 14–19.

¹³ Російський державний архів давніх актів. – Ф. 79. – Оп. 3. – Спр. 96. – Арк. 1–3.

¹⁴ Малиновский А.Ф. Исторические доказательства о давнем желании польского народа присоединиться к России // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – М., 1833. – Ч. VI. – С. 245–253.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 1: 1649–1675. – Док. 193. – С. 410–411.

¹⁶ Theiner Augustin. Monuments historiques relatifs aux règnes d'Alexis Michaélowitch, Féodor III et Pierre le Grand czars de Russie extraits des archives du Vatican et de Naples. – Rome, 1859. – Doc. VII. – P. 17–18.

¹⁷ Каманин И.М. Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 г.г., извлеченные из Главного Московского Архива Министерства Иностранных Дел. – К., 1911. – Док. IX. – С. 80.

¹⁸ Walewski Antoni. Historya wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655–60). – Kraków, 1866. – Т. I. – S. 314–315.

¹⁹ Ibidem. – S. 315 (прим. 1).

²⁰ Ibidem. – S. 315.

²¹ Pribram Alfred Francis. Österreichische Vermittlungs-Politik im polnisch-russischen Kriege 1654–1660 // Archiv für österreichische Geschichte. – Wien, 1889. – Bd. 75. – S. 443–445.

²² Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий // Костомаров Н. И. Собрание сочинений. – СПб., 1904. – Кн. IV. – Т. IX–XI. – С. 612.

²³ Акты, относящиеся к истории Юго–Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб, 1875. – Т. VIII: (1668–1669, 1648–1657). – С. 395–400. Згідно з цим статейним списком, гетьман говорив Лопухіну на одній із зустрічей про ці папери: «Прислали грамотки друзі наші з Польщі [...]» (Там само. – С. 392).

²⁴ Репліку про подібні помилки в польській історіографії, допущені при аналізі Віленського договору, див.: Иванов Д.И. Восточная Европа во внешней политике России середины XVII века. Русско–польские переговоры 1656 года: Дисс. ... канд. ист. н. / МГУ. – М., 2000. – С. 176.

²⁵ Gawlik Mieczysław. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. // Kwartalnik Historyczny. – 1909. – R. 23. – Z. 1/2. – S. 96 (прим. 2), 97 (прим. 1). Порівн.: БЧ. – Од. зб. 149/IV. – Арк. 735–745 (проект угоди), 745–746 (коментар невідомого комісара), 746–750 (список з укладеного договору).

²⁶ Gawlik Mieczysław. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. – S. 96–98; Собрание государственных грамот и договоров... – Ч. 4. – Док. 1–2. – С. 1–12.

²⁷ Собрание государственных грамот и договоров... – Ч. 4. – Док. 4. – С. 14–19.

²⁸ Gawlik Mieczysław. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. – S. 96 (прим. 2). Порівн.: БЧ. – Од. зб. 149/IV. – Арк. 750.

²⁹ Жерела до історії України–Руси / Упор. М. Кордуба. – Львів, 1911. – Т. XII. – Док. 498. – С. 409–411.

³⁰ Literæ Una cum Protocollo Commissariorum Plenipotentium Regis Poloniæ super Tractatu... – P. 7–9.

³¹ Kubala Ludwik. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657 [= Szkice Historyczne, ser. V]. – Lwów; Warszawa, 1917. – Dod. V–VI. – S. 403–406 (видання зі збірки: БЧ. – Од. зб. 2113/IV. – Арк. 161–164).

³² Kubala Ludwik. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 60, 294 (пр. 123).

³³ Ibidem. – S. 60.

³⁴ Грушевський М. Історія України–Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1248.

³⁵ Акты ЮЗР. – Т. VIII. – Док. 46. – С. 395–400.

³⁶ Грушевський М. Історія України–Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1246.

³⁷ Там само. – С. 1248–1249. Реферативний огляд цих думок див. у рецензії Мирона Кордуби: Korduba Miron. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Bd. VI (Neue Folge, Band II). – S. 367.

³⁸ Грушевський М. Історія України–Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1249.

³⁹ Wójcik Zbigniew. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny Północnej 1655–1660 // Polska w okresie Drugiej wojny Północnej 1655–1660. – Warszawa, 1957. – Т. I. – S. 368.

⁴⁰ Ibidem. – S. 368 (прим. 1).

⁴¹ Pernal Andrew. The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648–1659. – PhD: University of Ottawa, 1977. – P. 277, 532–534.

⁴² Ibidem. – P. 532–533.

⁴³ Kubala Ludwik. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 294 (пр. 123).

⁴⁴ БЧ. – Од. зб. 2111/IV. – Арк. 35–36.

⁴⁵ Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в.:

Документи. Исследования. – М., 1998. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. – С. 338 (прим. 177).

⁴⁶ Иванов Д. И. Восточная Европа во внешней политике России середины XVII века. – С. 189–194.

⁴⁷ Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // Украина и соседние государства в XVII веке: Матер. Междунар. конф. – СПб., 2004. – С. 163–164.

⁴⁸ Его же. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – М., 2007. – [Ч. I:] Материалы русско-польских переговоров. – Док. 3. – С. 190–191.

⁴⁹ Шварц И., Аугустинович Х. Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса середины XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. – Док. 6. – С. 143–146.

⁵⁰ Газін В. Вільно 1656 р.: «Українське питання» в російсько-польському переговорному процесі // Україна кризь віки: Зб. наук пр. на пошану акад. НАН України, проф. Валерія Смоля. – К., 2010. – С. 444.

⁵¹ Там само. Передрук цієї статті В. Газіна див. у збірнику: Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 1. – С. 50.

⁵² Svenska riksrådets protokoll. – Stockholm, 1923. – Del. XVI: (1654–1656) / Utgiv. genom Per Sondén. – S. 711; Stockholm, 1929. – Del. XVII: (1657) / Utg. genom Walfrid Enblom. – S. 1. Див. також: Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid–17th Century. – Huddinge, 2006. – P. 221.